

ד"ר יצחק מייטלס

הגיאוגרפיה והארכיאולוגיה-כלי להבנת התנ"ך

מבוא

ברור לכל, כי התנ"ך איננו ספר גיאוגרפיה או היסטוריה. מטרת התנ"ך היא למעלה מכל ספק מוסרית-ערכית. אולם אין זאת אומרת שהמקרא אינו מייחס חשיבות להכרת הארץ. המעלעל בדפי התנ"ך אינו יכול שלא להתרשם ממשקלם הרב של הסיפורים ההיסטוריים. כמעט כל ספר בראשית וספרי הנביאים הראשונים עוסקים באירועים שהיו, ומוסרים מידע על מקומות גיאוגרפיים, מערכות דרכים וגבולות. כ-475 אתרים גיאוגרפיים מוזכרים בתנ"ך¹. והשאלה הנשאלת היא האם יש חשיבות לאיזכורם ולמיקומם במפה ולתולדותיהם? בטרם נתייחס לשאלה, האם קורא בן ימינו צריך להתייחס לשאלה זו, מן הדין שנבדוק כיצד המקרא עצמו מתייחס לאיזכור האתרים והמאורעות הקשורים בהם.

גישת המקרא לזיהוי גיאוגרפי והיסטורי

כבר בראשית קריאתנו בתורה אנו מוצאים שהתורה מוסיפה ביאורים לשם זיהוי אתרים עתיקים. "מלך בלע היא צוער"; "עמק השדים הוא ים המלח"; "עין משפט היא קדש"; וכן "עמק שוה הוא עמק המלך" (בראשית י"ד). "קרית ארבע היא חברון" (בראשית כ"ג, ב). יש לשאול אם כן: מדוע חשוב לתורה לציין את שמם הקדום של האתרים? מדוע ראוי שנדע היכן אירעו אותם מאורעות? התורה המדקדקת בכל אות ותג, מרחיבה בדבר הנראה, לכאורה, שולי? דבר זה אומר דרשני².

סמוך לכניסת בני ישראל לארץ, הם מצווים לקיים טכס בהר עיבל. התורה אינה מסתפקת בציון כללי של המקום אלא מקדישה פסוק שלם לזיהוי המקום: "הלא המה בעבר הירדן אחרי דרך מבוא השמש בארץ הכנעני היושב

1. ראו אהרוני, יי - גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל מהדורה מתוקנת. ירושלים תשמ"א, עמ' 106.

2. קריב, א' "המקרא מפרש את עצמו" בתוך: שבעת עמודי התנ"ך. מהדורה מחודשת, תשס"ב, עמ' 289.

בערבה מול הגלגל אצל אלזני מורה" (דברים י"א, ל). תיאור מפורט זה אינו מסייע לקורא בן ימינו לזהות את המקום, אך סביר להניח שלבני דור המדבר היו הדברים נהירים.

כשבני ישראל נכנסים לארץ הם חוצים את הירדן. והנה גם שם משתמש ספר יהושע במונח גיאוגרפי אותו הוא מוצא לנכון להסביר "...והיורדים על ים הערבה-ים המלח תמו נכרתו..." (יהושע ג', טז). זאת ועוד, אחד האירועים הקשים בתולדות עם ישראל - מעשה פילגש בגבעה, מסתיים באירוע בשילה. המקרא אינו מסתפק בציון המקום אלא גם מכוון אותנו למקום: "...אשר מצפונה לבית-אל מזרחה השמש למסילה העולה מבית-אל שכמה ומונגב ללבונה" (שופטים כ"א, יט).

מן הדוגמאות שהבאנו רואים אנו שלמקרא, ישנה חשיבות מרובה שהקורא ידע לזהות אתרים גיאוגרפיים המוזכרים בתנ"ך אם בעזרת הסברים מפורטים ואם בעזרת ציון השם העתיק ובצמוד לו שמו החדש, שכפי הנראה התחלף מאז ימי האבות ועד לזמן מתן תורה. כי הרי המקרא משופע בתיאורי גבולות וברשימות גיאוגרפיות: החל מתיאורי גבולות עולי הארץ (במדבר ל"ד), תיאורי נחלות השבטים (יהושע ט"ו-י"ט), ורשימת ערי הלויים (יהושע כ"א); וכלה בתיאורי מחוזות שלמה (מלכים א', ד'). לתיאורים אלה הוקדשו פרקים רבים, ונראה שהדבר מצביע על חשיבות הנושא בעיני המקרא.

לאור הדברים האלה נראה כי לא ניתן להתעלם מקיומה של מגמה במקרא המצביעה על חשיבות ידיעת הגיאוגרפיה של הארץ לשם הבנת אירועים בעברו של עם ישראל.

גישת חז"ל במקורות המשנה והתלמוד

כבר חכמי המשנה והתלמוד עסקו בזיהויים גיאוגרפיים היסטוריים. רוב רובם של עיסוקיהם בתחום זה נגע בעיקר להקשרים ההלכתיים, כמו למשל בשאלת ערים מוקפות חומה מימות יהושע בן נון (בבלי מגילה ו, וערכין לב). בירושלמי אנו מוצאים יותר התייחסות לנושא ולאז דווקא בהקשר הלכתי (ירושלמי סוטה פ"ז, ה"ה; כד, ע"ד; שביעית פ"ט, ה"ז; לח, ע"ד; מגילה פ"א, ה"ז, ע"א, ע"א ועוד). אמנם גם שם אין התייחסות רחבה לנושא אך ניכר שהעיסוק של חכמי ארץ ישראל בסוגיה זו נרחב יותר מאשר אצל חכמי בבל. ראוי לציין גם את תרגום יונתן בן עוזיאל שהיא יצירה ארץ ישראלית, המנסה במקרים רבים לזהות אתרים מקראיים עם אתרים בני תקופתו, ואינו מביא את שמות המקומות כפי שמופיעים במקרא (בניגוד לאונקלוס המביא את שמות האתרים הגיאוגרפיים בשמם המקראי).

גישת הראשונים והתייחסותם לזיהויים גיאוגרפיים

על תפיסתם של הראשונים בעניין זה ראוי לקיים דיון נפרד בשל רוחב היריעה, במסגרת זו נסתפק בציון הבולטים שבהם. המפורסם שבהם הוא הרמב"ן שעלה בסוף ימיו ארצה. גם הוא נזקק לעיתים לדיונים גיאוגרפיים. כך למשל הוא מתמודד עם שאלת ארץ העברים (בראשית ל"ט, יד) וכן עם שאלת מקום קבורתה של רחל (בראשית ל"ה, טז; מ"ח, טז). הוא לא נמנע משימוש בספרי היסטוריה שהיו מוכרים בתקופתו, כמו ספרו של יוסף בן גוריון-יוסיפון, בפירושו על התורה (בראשית מ"ט, לא) ועוד.

גם הריב"ש שילב את הגיאוגרפיה של א"י בפירושו על ספר שמואל³. רבי אשתורי הפרחי, שחי בבית שאן במאה ה-14, הגדיל לעשות בתחום זה. כידוע, רבי אשתורי הפרחי שלמד בצעירותו אצל הרא"ש, הגיע לירושלים אך השתקע בסופו של דבר בבית שאן, שנחשבה בזמנו לעיר שאינה כלולה בתחומי ארץ-ישראל. וכך הוא כותב בספרו "כפתור ופרח": "על בית שאן להודיע שהיא ארץ-ישראל איני צריך לבשר אלא לסוסים ולגמלים, אבל מה אעשה? הנה היום נמצאים עמנו אנשים מקרוב באו, מוחזקים ביודעים, מניאים לב נשים ועמי ארצות לשבת שם ואומרים להם שאינו ארץ-ישראל במוחלט, אלא חוצה לארץ" (שם, פרק ו').

רבי אשתורי הפרחי השקיע שנים רבות בחקר ארץ-ישראל ועל כן ניתן להגדירו כראשון לחוקרי הארץ. הוא היה הראשון שעמד על תופעת השתמרות השם העברי בשפה הערבית, כפי שהוא כותב בספרו (שם, בפרק י"א): "ואזכיר המקום בלשון קודש ובערבי, שעם זה יודו שאי אפשר ממעט שנוי בקצתם". כלל זה אומץ על ידי כל העוסקים בתחום זה, אם כי בצורה ביקורתית יותר. בפרק י"א בספרו הוא דן ב-180 מקומות עתיקים, מהם 130 במקרא והשאר בתלמוד. על שיטת עבודתו הוא כותב: "הן הייתי כשתי שנים בגליל דורש וחוקר ועוד חמש שנים בשאר ארצות השבטים, לא מנעתי עצמי שעה אחת מרגל את הארץ".

בדורות האחרונים עם שיבת עם ישראל לארצו, מקצוע הארכיאולוגיה התפתח לבלי הכר, והמימצא הארכיאולוגי הפך לאמצעי בסיסי בזיהוי אתרים. באתרים רבים המימצא הארכיאולוגי אישש זיהויים קודמים, ובאחרים הפריכם. תופעה ידועה בארץ ישראל היא תופעת נדידת שמות. לעתים תושבי

3. ראו שטוב שי - "נופיה ואתריה של ארץ-ישראל בפירושו של רב יצחק בן שמואל הספרדי לספר שמואל" בית מקרא (קט), ניסן-סיון תשס"ב. עמ' 219-236.

ישוב מסוים עזבו את מקומם והעתיקו את שם היישוב למקום החדש בו התיישבו. כך למשל, כשחיפשו החוקרים את בית צור בהרי יהודה הם הסתמכו על השתמרות השם הערבי וזיהו את המקום עם בורגי א-סור. אולם בחפירות התברר שהאתר בורגי א-סור נוסד בימי הביניים. במחקר נוסף הסתבר שבסמוך לאתר זה קיים אתר אחר ששמו חר' טביקה. בחפירות שהתנהלו במקום התברר, שהמימצא הארכיאולוגי תואם את תולדותיה של בית צור על פי המקורות ההיסטוריים וכי יש לזהות את חר' טביקה עם בית צור המקראית והחשמונאית.

תופעת נדידת שמות קיימת גם בעידן המודרני. כך למשל בעקבות נפילת "גוש עציון" במלחמת השחרור, עברו שרידיו למקום אחר וקראו ליישובם החדש בשם הישן. וכך היישובים, "משואות יצחק" ו"רבדים", עברו מהרי יהודה לשפלה ולמישור החוף.

במידה וישאל השואל האם מקצוע הארכיאולוגיה מבוסס כראוי ועליו ניתן לסמוך? יש להשיב שיש לבדוק את המימצאים בזהירות ולהפריד בין מימצאים מוצקים וברורים לבין השערות המבוססות על הנחות עבודה לעתים בלתי מוכחות. אך אין ספק שאי אפשר להתעלם ממימצאים כמו כתובות, הנושאות שמות מקומות.

בעניין זה יש לציין, ששימוש בארכיאולוגיה ובנומיסמטיקה (מדע המטבעות), ענף במקצוע הארכיאולוגיה, שימש את הרמב"ם בפסיקת הלכה ולהלן נביא אך דוגמה אחת לכך.

הרמב"ם נשאל שאלה: האם מותר לרקום ולהשתמש בטלית עליה רקום שם השם ופסוקים מן התורה. הרמב"ם אוסר לרקום את שם ה' על הטלית ומרחיב בעניין הכתב האשורי והכתב העברי העתיק. בין נימוקיו הוא כותב: "ולא פסקו ישראל להישמר בזה והיו איגרותיהם וחיבורי חכמותיהם וכתבי חול שלהם בכתב עברי בלבד ולכן תמצא חרות תמיד על שקלי הקודש דברים של חול בכתב עברי ולא תמצא אות אחת מזה בכתב אשורי בדבר משאריות ישראל לא בחריתת מטבע ולא בחריתת אבן אלא כל זה בכתב עברי..." (תשובות הרמב"ם, שאלה רס"ח כרך ב' עמ' 513, הוצאת "מקיצי נרדמים", ירושלים התש"ן).

הדעת נותנת כי בתקופת הרמב"ם היה ידוע על מטבעות מימי הבית השני או מימי מרד בר כוכבא, תקופות בהן טבעו מטבעות עם כתובות בעברית. עפ"י דוגמה זו, נראה כי על פי הרמב"ם ניתן להיעזר במקצוע הארכיאולוגיה אפילו לשם פסיקת הלכה⁴.

4. דיון נרחב במגבלות השימוש במימצא הארכיאולוגי לצורך הלכתי ופרשני ערך הרב ד"ר נריה גוטל במאמרו: "יריאליה תנכית' במבחן הלכתי-חינוכי" ספר רפאל, מוסד הרב קוק, ירושלים, ע"ע צג-קיג.

לאור האמור לעיל, נראה לנו, שלימוד התורה והבנתה במקרים מסוימים, ובעיקר כאלו הקשורים למקומות גיאוגרפיים בארץ, יכולים להסתייע ולהרחיב ע"י הכרת מימצאים גיאוגרפיים של ארץ ישראל וזיהוי אתרים עתיקים. בעזרת המימצאים אנו יכולים היום לזהות כמעט בוודאות את דן, לדוגמא, בזכות כתובת שהתגלתה במקום, או את גבעון בשל טביעות חותם על ידיות קנקנים שהתגלו בחפירות, וכן את מרישה בשל כתובת בקבר שנחשף במקום, או את עקרון בשל כתובת הקדשה שהתגלתה, ועוד.

עד המאה ה-19 חשבו המטיילים בארץ-ישראל שעיר דוד נמצאת בהר ציון. רק הארכיאולוגיה הובילה אותנו לשלוחה הדרום מזרחית של ירושלים והיא שגילתה ומגלה את מערכות המים המפליאות במקום ואת טביעת חותמו של גמריהו בן שפן, סופר המלך בסוף ימי הבית הראשון.

גם הבנת הפרשה העוסקת במאבק בין אסא לבעשא על קביעת הגבול בין ממלכת ישראל ליהודה מתאפשרת הודות לזיהוין של הירמה, ויהמצפה (מלכים א', ט"ו). לכך יש להוסיף את ציווי שלמה לשמעיה בן גרא שאינו ניתן להבנה ללא זיהויים של "בחורים", "נחל קדרון, ו"גת" (מלכים א', ב'), והקרב של יאשיהו במגידו נגד פרעה נכה, המובן רק על רקע זיהויה ומיקומה האסטרטגי של עיר זו. וניתן להוסיף דוגמאות רבות.

נראה לסיכום, שמקצועות הארכיאולוגיה והגיאוגרפיה עשויים לשמש כלי עזר חשוב ללימוד התנ"ך. בל נשכח שהלומד תנ"ך בן זמננו רחוק כרונולוגית ומנטלית מהאירועים והדמויות הנוכרים בו. קישור האירועים והאתרים לשטח, העמידה במקום בו פעלו אבותינו, ה"נגיעה" באבנים ובכלים שנוצרו בתקופה בה התרחשו אירועים שונים המסופרים בתנ"ך, קושרים אותנו אל עברנו. מרחק של אלפי שנים נעלם כלא היה, והאדם המודרני בן המאה העשרים ואחת חש עצמו כבמסע במכונת זמן, חוזר לעברו הרחוק, מתחבר אל שורשיו ומכה שורשים חדשים. ככל ששורשיו יעמיקו ויסתעפו כך גזעו יהיה איתן ורם, ובעיקר יבין יותר את המקורות ויחברם.